

Symptomen

Volgens Pierre Nora, samensteller van een serie indrukwekkende werken over de Franse *lieux de mémoire*, hebben de collectieve herinnering en de geschiedschrijving hun sociale dimensie verloren en daarmee een vrijblijvend, willekeurig en apolitiek karakter gekregen (Nora 1984). De historische cultuur, de omgang met het verleden, lijkt niet langer te fungeren als politiek, religieus of nationaal bindmiddel en ook geen structuur meer te bezitten. Toon en richting worden bepaald, enerzijds door professionals, met name in de wetenschap, anderzijds door de amusementsindustrie, de musea die publiek zoeken, de stedelijke middenstand die zoekt naar nieuwe impulsen om de klanten en toeristen te vermaken. De hedendaagse mens, aldus Nora, wordt omspoeld door tekens die verwijzen naar het verleden – van vergeelde foto's en antieke snuisterijen tot pittoreske grachtenpanden en oude radio-opnamen – zonder dat ze een sociale betekenis hebben. Ieder mens lijkt zijn eigen historicus te zijn geworden.

Hoewel Nora's karakterisering van de hedendaagse historische cultuur in menig opzicht treffend genoemd kan worden, laat zij enkele cruciale aspecten daarvan onbenoemd en onverklaard. Er zijn immers herinneringen aan historische episoden die in geen enkel opzicht aan zijn typering voldoen, zoals de collectieve herinnering aan de nazistische vernietiging, de stalinistische terreur, de slavernij, het kolonialisme en het racisme. Terwijl de dominante nationale en ideologische opvattingen van de geschiedenis aan kracht hebben verloren en de omgang met het verleden – of deze nu uit liefhebberij of beroepsmatig gebeurt – inderdaad grotendeels een vrijblijvend karakter heeft gekregen, hebben deze 'tegenschiedenissen' aan morele betekenis gewonnen. Er blijkt sprake te zijn van een *schaarbeweging*. Het verval van de traditionele historische cultuur viel samen met de opkomst van Auschwitz, racisme, slavernij en kolonialisme als thema's waarmee op geen enkele wijze viel te spotten (Van Vree 1998).

Iconen van het kwaad

Iedere politicus kent de kracht van het taboe waarmee deze geschiedenissen zijn omgeven en zal zich ervoor hoeden te worden geassocieerd met de attributen die zijn uitgegroeid tot de iconen van het kwaad. Zelfs Gianfranco Fini, wiens rechts-sociale beweging *Alleanza Nazionale* toch de enige ware erfopvolger van het fascisme is, houdt Mussolini op gepaste afstand. Haider, Le Pen, De Winter – ze zijn op hun hoede en desnoods bereid een proces aan te spannen tegen ieder die het waagt hen te vergelijken met Hitler, Goebbels, Himmler, Seyss Inquart of Mussolini. Alleen de extremistische Russische nationalist Wladimir Zjirinowski schrok er niet voor terug zichzelf in zo'n

rijtje grootheden te plaatsen. De tegenstanders van de rechts-populistische en extremistische leiders in Europa hebben – op hun beurt – geprobeerd de macht van deze iconen juist te exploiteren. Maar daar is het niet bij gebleven. Wrede dictators als Idi Amin ('de zwarte Hitler') en Saddam Hussein, maar ook bijvoorbeeld de voorzitter van de radicale zwarte moslimbeweging *The Nation of Islam*, Louis Farrakhan, zijn met het fascisme en het nationaal-socialisme in verband gebracht.

De vraag is natuurlijk wat de waarde of de zin is van dit soort vergelijkingen. Wie de klassieke theoretische werken over het fascisme erop naslaat, zinkt de moed al snel in de schoenen (De Felice 1977; Kühnl 1974). De meeste theorieën lijken van een andere planeet en bieden nauwelijks houvast voor de huidige dag, met uitzondering misschien van de culturele en psychologische theorieën – niet zo verwonderlijk, gelet op het feit dat hier niet zozeer de politieke, sociale of economische omstandigheden, maar de mens zelf centraal staat.

Maar dan nog. Bij iedere poging tot vergelijking tussen historische en actuele stromingen en gebeurtenissen dringt zich de vraag op wat nu eigenlijk wordt vergeleken: de karakters of de macht die zij uitoefenen, de retoriek, de ideologieën of de politieke programma's, de politieke cultuur, de verschijningsvormen of de sociale mobilisatie? Is het zinvol het hedendaagse Italië te betitelen als een fascistische staat in wording en Berlusconi, die tenslotte meer macht in zijn persoon concentreert dan enig politicus sinds 1944, als *neoduce*, als de beste leerling van Mussolini, zoals velen hebben gedaan? Het antwoord op de vraag kan ontkennend luiden: zo'n vergelijking heeft weinig zin zolang de blik geconditioneerd wordt door de iconen van het kwaad en de vragen zo opgelegd en oppervlakkig blijven. De Britse historicus Paul Ginsborg (2002) heeft evenwel laten zien dat een zorgvuldige, vergelijkende historische en actuele analyse kan helpen meer zicht te krijgen op de aard van de ernstige crisis die het stelsel van de representatieve democratie, niet alleen in Italië maar in heel Europa, doormaakt.

Ik wil proberen enkele symptomen van deze crisis en de populistische bewegingen die zij genereerde, te onderzoeken, mede in het licht van klassieke en recente theorieën over het fascisme. De waarde van zo'n exercitie is uiteraard betrekkelijk. Verschijnselen kunnen op elkaar lijken maar niettemin tot zeer afwijkende diagnoses leiden. Dit is, kortom, een eerste impressie, met het doel wat meer zicht te krijgen op wat sommigen zien als de symptomen van een nieuwe tijd.

Crisis

76

De politieke crisis waarin Italië – en een aantal andere Europese landen – het laatste decennium verzeild is geraakt, is het product van een verstoorde relatie tussen de burgers en de overheid, zo betoogt Ginsborg. Tegenover de onmiskenbare vitaliteit in de samenleving, die onder meer tot uitdrukking komt in een enorme inventiviteit en bedrijvigheid en een hoge kwaliteit in bijvoorbeeld onderwijs, wetenschap en gezondheidszorg, staan falende overheidsdiensten en een schrijnende ongelijkheid, orde-loosheid en willekeur. De crisis van 1992-1993, die volgde op corruptieschandalen,

aanslagen door de maffia en een acute monetaire crisis, bracht het bestaande politieke stelsel en de grote partijen op de rand van de ondergang. De heersende politieke elite had geen antwoord op de crisis, waarop een nieuwe coalitie, geleid door Forza Italia van mediamagnaat Silvio Berlusconi, een nieuwe regering vormde. Lang duurde dit niet. De nieuwe beweging raakte zelf in schandalen verwickeld en leek zich in dit tumult niet staande te kunnen houden. Berlusconi leerde echter van zijn fouten, hervormde zijn beweging naar het voorbeeld van zijn eigen bedrijf en slaagde er enkele jaren later alsnog in de macht naar zich toe te trekken, daarin bijgestaan door de uiterst rechtse, separatistische Lega Nord en de Alleanza Nazionale, de opvolger van de neofascistische MSI.

Op een conferentie over de aard van Berlusconi's bewind, in december 2002, scherpte Ginsborg zijn standpunt nog wat verder aan. In zijn ogen is Berlusconi, meer dan hij zou willen, veroordeeld binnen de grenzen van de representatieve democratie te opereren. Tegelijkertijd slaagt hij er evenwel in – dankzij zijn enorme financiële vermogen en mediamacht – zijn persoonlijke heerschappij in stand te houden; hij weet zelfs steun te verwerven voor maatregelen en juridische hervormingen die zichtbaar zijn eigen belangen moeten dienen. In Ginsborgs ogen heeft Berlusconi de liberale democratie, die is gebaseerd op een onafhankelijke rechterlijke macht, vrije media en een slagvaardige controlerende macht, vervangen door een stelsel dat meer weg heeft van een 'electorale democratie'. Hierin wordt de macht primair gelegitimeerd door stemmingen – vrije verkiezingen weliswaar, maar niet verankerd in de instituties en beginselen van de burgerlijke openbaarheid.¹

Onbehagen

Berlusconi en Bossi, de leiders van Forza Italia en de Lega Nord, bespelen, zoals de meeste rechtse populistten in Europa, met grote regelmaat xenofobe sentimenten onder de bevolking.² Het is een vijver, waaruit met gemak stemmen kunnen worden opgevist. Er is immers een wijdverbreid onbehagen, niet alleen in Italië, maar ook in België, Frankrijk, Denemarken, Nederland en Duitsland, over de files, de slecht functionerende openbare diensten, het falende bestuur, de bureaucratische rompslomp, de verslonzing van de steden, de onveiligheid en de kleinere criminaliteit, maar ook, bijvoorbeeld, over de ongehoorde zelfverrijking van de economische elite, de euro en de Europese Unie. Al dit onbehagen lijkt samen te komen in een afwijzing van migranten en hun cultuur – en dan vooral *nieuwe* migranten – niet zozeer omdat zij verantwoordelijk worden gehouden voor genoemde misstanden, maar omdat hun binnenkomst, ook al geschiedt deze op basis van het asiel- en familierecht, de onvrede, pijn en woede sterker doet voelen: terwijl het al een 'puinhoop' is, 'laat men nieuwe problemen het land binnenstromen'. De vreemdeling representeert het onbegrip dus in een dubbele betekenis: hij staat niet alleen voor de ongrijpbare andere (en wordt daarom buitengesloten), maar zijn aanwezigheid is ook het levende bewijs dat er naar 'de gewone burgers' niet geluisterd wordt.

Opvallend hierbij is dat er geen directe relatie lijkt te bestaan tussen de omvang en

diepte van dit onbehagen en de mate waarin iemand persoonlijk getroffen is door de misstanden die deze bewegingen zeggen aan de kaak te stellen. De Lega Nord opereert in de meest welvarende streken van Italië, elders is soms zelfs sprake van een omgekeerd verband. Navrant is bijvoorbeeld het grote succes van de LPF in het Westland, het glasdistrict dat economisch gezien letterlijk drijft op de exploitatie van illegale arbeid uit de omliggende steden.

Er is dus iets anders aan de hand. Niet alleen de aanhang van de LPF, gerekruteerd uit zeer verschillende sociale, culturele en politieke milieus, maar evenzeer haar leiders, te beginnen met Fortuyn zelf, lijken dikwijls in belangrijke mate gedreven te worden door een diepgeworteld en schrijnend gevoel van miskennis, miskennis van hun kwaliteiten, hun geluid, hun belangen, hun persoonlijke vrijheid – een gevoel waarvan men inderdaad door Pim Fortuyn verlost meende te worden. Met het groeiend succes van de beweging vonden deze gevoelens steeds vaker een uitweg in een ongegeneerd triomfalisme ('Ik zeg wat ik denk') en rancune (tegen 'de zelfbenoemde elite') – om ten slotte, na de dood van de leider, om te slaan in geëxalteerde bewondering en idolatrie. In de ongekende eruptie van publieke emoties rond de begrafenis en herbegrafenis was immers niet alleen sprake van gevoelens van verbijstering en woede: het taalgebruik raakte deze maanden doordrenkt van onmiskenbaar religieuze en quasi-religieuze connotaties. Rond Fortuyn hing een 'geur van heiligheid': 'Pim' stond voor de man die het volk de ogen geopend had, hij was een messias, een martelaar die het lot dat hem beschoren was al leek te kennen, maar niettemin zijn missie moedwillig op zich had genomen (Margry 2002; Frijhoff 1998, 32).

'Onbehagen' en 'rancune' zijn termen die ook een betrekkelijk prominente plaats innamen in enkele culturele en psychologische theorieën van het fascisme uit de jaren dertig. De schrijver en criticus Menno ter Braak, bijvoorbeeld, een Nietzsche-adept van liberaal-democratische signatuur, typeerde in zijn brochure *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (1937) het fascisme als een pure vorm van ressentiment, als een tot 'volkomen nihilisme' leidende manifestatie van 'de idee der gelijkheid', door hem vereenzelvigd met het oude christendom, welke in de loop van de moderne geschiedenis getransformeerd was in een seculiere heilsgeschiedenis.

Ook Jacques de Kadt, een recalitrante, bij tijd en wijle briljante essayist en agitator, zag het fascisme als een ideële beweging. De gangbare economische en politieke analyses schieten tekort, zo betoogde hij in *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (1939), waardoor ook de bestrijding ervan gedoemd is te mislukken. Het fascisme is in zijn ogen in de eerste plaats een cultuurbeweging, die zich verzet tegen 'de wereld der klerken en tegen de wereld der maagvergoders', een beweging die men van binnenuit moet doorgronden om de diepere culturele, politieke en historische wortels ervan bloot te kunnen leggen. Het is de vraag in hoeverre stromingen als het Front National, het Vlaams Blok en de Lega Nord – laat staan de LPF of Forza Italia – werkelijk nog in De Kadts termen van een radicaal en gedisciplineerd collectivistisch ideaal kunnen worden gedeut. In dat opzicht is zijn analyse niet van deze tijd; anderzijds is het onloochenbaar dat op de politieke agenda van deze stromingen juist immateriële issues de boventoon voeren.

Escapisme

Meer nog dan het werk van Ter Braak en De Kadet heeft het werk van Erich Fromm over de psychologische, ideologische en maatschappelijke achtergronden van het fascisme, *Escape from freedom* (1941), veel van zijn zeggingskracht behouden, waar het gaat om een beter begrip van onbehagen als basis van het hedendaagse rechtse populisme. De verzwakking van de primaire sociale banden door de modernisering van de samenleving, zo betoogde Fromm, heeft ertoe geleid dat de mens zich kon ontwikkelen tot een vrije, kritische en verantwoordelijke persoonlijkheid – maar dat is niet het enige wat er gebeurde:

‘At the same time it made the individual more alone and isolated and imbued him with a feeling of insignificance and powerlessness ... A feeling (which) is increased still further by the character which all his human relationships have assumed. The concrete relationship of one individual to another has lost its direct and human character and has assumed a spirit of manipulation and instrumentality. In all social and personal relations the laws of the market are the rule’ (Fromm 1941, 108, 118).

De menselijke relaties zijn verzakelijkt, waardoor een sterke vervreemding is opgetreden, niet alleen jegens de anderen, maar ook jegens zichzelf, aldus Fromm. Wanneer daarbij factoren worden opgeteld als de toenemende complexiteit van de economische en politieke wereld en een dreigende oorlog, neemt de mens, in zijn isolement, onzekerheid en onmacht, zijn toevlucht tot ontsnappingsmechanismen. In plaats van de vrijheid en verantwoordelijkheid te aanvaarden, wordt hier een stap teruggezet, aldus Fromm,

‘to give up his freedom, and to try to overcome his aloneness by eliminating the gap that has arisen between his individual self and the world. This second course never reunites him with the world in the way he was related to it before he emerged as an ‘individual’, for the fact of his separateness cannot be reversed; it is an escape from an unbearable situation which would make life impossible if it were prolonged. This course of escape, therefore, is characterized by its compulsive character, like every escape from threatening panic; it is also characterized by the more or less complete surrender of individuality and the integrity of the self. Thus it is not a solution which leads to happiness and positive freedom; it is, in principle, a solution which is to be found in all neurotic phenomena’ (140-141).

79

Fromm noemt drie mechanismen waartoe de mens bij zijn regressieve vlucht uit de wereld van de eenzaamheid, de vervreemding en de angst zijn toevlucht neemt: ‘autoritarisme’ (*authoritarianism*, een mechanisme dat zijn oorsprong vindt in het sado-masochisme), ‘destructivisme’ en ‘automatisch conformisme’. Welke vorm deze ‘vluchtroute van de vrijheid’ aanneemt, is afhankelijk van de maatschappelijke

omstandigheden en tradities, zoals de verschillen tussen het Italiaanse fascisme en het Duitse nationaal-socialisme – maar ook de verschillen in de posities van diverse sociale groepen binnen deze samenlevingen – lieten zien. Het is daarom, aldus Fromm, noodzakelijk de psychologische aspecten te verbinden met een analyse van de heersende economische, sociale en ideologische verhoudingen.

Nu, zestig jaar later, in een samenleving die weliswaar zoveel meer welvaart kent en waarin de sociale tegenstellingen onmiskenbaar minder scherp zijn, maar waarin wederom sprake is van een groeiende onzekerheid en schijnbare ordeloosheid, waarin veel mensen zich geconfronteerd zien met problemen die volledig buiten hun macht vallen, die groot, onpersoonlijk, dreigend en onhanteerbaar zijn – of het nu gaat om de Twin Towers, de straatcriminaliteit, de files, de vluchtelingenstroom of het bureaucratisch labyrint – zien we vergelijkbare reacties. Ook vandaag de dag zien we stromingen ontstaan die fungeren als toevluchtsoord, en daarmee geborgenheid bieden aan mensen die zich in de steek gelaten, geschokt, ontheemd en miskend voelen. Maar zoals het fascisme en verwante stromingen in het interbellum een ethische, democratische pendant vonden in het socialisme en humanisme, is er vandaag de dag niet alleen sprake van rechts-populistische bewegingen, maar ook van andersoortige manifestaties van intense collectiviteit.

Anders gezegd: de ‘leefbaarheidsbewegingen’, de witte marsen en andere publieke uitingen van afkeer, rouw en medeleven, hoe verschillend van karakter en intentie zij ook mogen zijn, ontspringen aan dezelfde maatschappelijke en sociaal-psychologische condities; en soms lopen ze inderdaad in elkaar over, zoals de emoties rond de dood van Fortuyn – en van ‘volksprinses’ Diana – hebben laten zien. Het verdriet betrof de dode, zeker, maar het verlies voelde tegelijk persoonlijk, alsof de wereld nog *unheimischer* geworden was na de dood van de man die men zag als een *heilsprofeet*. Fortuyn, die – in al zijn extravagantie – zijn rol als verlosser met verve droeg (‘Ik moet op weg, wellicht ligt daar de opgave van mijn leven’ schreef hij al in 1994, ‘als je nadenkt over Mozes op deze manier begrijp je pas hoe smartelijk hij moet hebben geleden. Wel weten dat thuis er is, het gezien hebben, de weg ernaartoe kennen, maar nooit arriveren. Dat is niet alleen smartelijk, maar ook wreed. Ik hoop dat ik geen Mozes hoeft te zijn’ (Chorus en De Galan 2002, 44).), straalde een nieuwe zekerheid uit en leek een nieuw perspectief te bieden. Die pas gewekte hoop op verandering, vernieuwing en verbetering was plotseling de bodem ingeslagen.

Het autoritaire model, door Fromm in de jaren rond de Tweede Wereldoorlog gekarakteriseerd als een van de ontsnappingsroutes voor de mens die zich onbegrepen voelt, die buiten de macht gehouden wordt, geen politiek thuis (meer) heeft en de greep op zijn leefwereld kwijt is, manifesteert zich onmiskenbaar ook in de rechtse ‘neopopulistische’ bewegingen die sedert de jaren negentig in Europa opgang doen. Elk van deze groeperingen heeft haar eigen sterke man, zoals Fortuyn, Bossi, Le Pen, Haider, De Winter en Berlusconi, en elk heeft met verve de charme van de eenvoudige

oplossingen geëxploiteerd. In de verkiezingscampagnes zijn internationale verdragen opzijgezet, grenzen gesloten, bestuurlijke lichamen in aantal gehalveerd of juist verdubbeld, gerechtelijke uitspraken overruled, salarissen gekort, onderwijsprogramma's afgeschaft en strafkampen ingericht – spierballentaal, die de indruk wekt dat alle problemen eigenlijk eenvoudig op te lossen zijn wanneer iemand de moed heeft het op te nemen tegen de gevestigde belangen van ambtenaren, politici, intellectuelen en andere gevoelige zielen.

De charme van de eenvoudige oplossing is een beeld dat met zorg wordt gecultiveerd en waarvan de *pose* een essentieel onderdeel uitmaakt. Zo heeft Berlusconi in de weken voor de verkiezingen in mei 2001 huis aan huis een glossy magazine laten verspreiden, geadresseerd aan de vrouw des huizes. Het tijdschrift laat zich lezen als een fanblad, met op elke dubbele pagina teksten en foto's die een bepaald aspect van het leven en werken van de *Forza*-leider toelicht: Silvio als kind, Silvio en zijn moeder, Silvio op school, Silvio als student, als ondernemer, als vader, als sportman, als echtgenoot – maar ook: 'de geheime genoegens van Silvio Berlusconi', waarin hij 'toegeeft' zich tijdens zijn vakanties in zijn villa op de Bermudas te laven aan zijn geliefde auteurs, zoals Dante, de middeleeuwse mysticus Meister Eckhart, Erasmus en nog een paar klassieke auteurs – alsof deze kring zijn natuurlijke *habitus* vormt, zoals Macchiavelli ooit beschreef in een beroemd geworden passage over de dagen die hij sleet in het boerendorp waarnaar hij was verbannen.

Opvallend – en voor sommige buitenstaanders onbegrijpelijk – was de *pose* die Pim Fortuyn aannam: opvallend, met name omdat het etaleren van een heftig beleden homoseksuele levensstijl in combinatie met een nostalgisch en religieus getint verlangen naar een geborgen maatschappij niet onmiddellijk geassocieerd wordt met een beweging die duidelijk de trekken vertoont van een rechts-populistische beweging, zowel wat haar programma als haar aanhang betreft. Overigens putte Fortuyn uit een groter repertoire wanneer het ging om zijn publieke performance, zoals hierboven reeds bleek. Hij kon zich ook gedragen als de gekwetste in eigen persoon, als de zachtaardige levensgenieter, als de man met de opdracht Nederland te *verlossen* wanneer hem dat werd gevraagd. Hoe Fortuyn zijn imago cultiveerde, werd pas duidelijk na zijn dood, toen journalisten en voormalige medewerkers openheid van zaken gaven (Chorus en De Galan 2002).

Zowel Berlusconi als Fortuyn – de laatste bewonderde de eerste, de eerste gaf later blijk van spijt laatstgenoemde nooit te hebben leren kennen – is vergeleken met die grootste poseur uit de moderne Italiaanse geschiedenis, Benito Mussolini. Die vergelijking is op verschillende gronden gebaseerd. De macht die Berlusconi heeft weten op te bouwen, laat zich met die van niemand anders in de Italiaanse geschiedenis vergelijken, behalve met die van Mussolini (Mack Smith 1982; Ginsborg 2002). Overigens heeft ook geen enkele politicus sinds Mussolini het gewaagd een brochure uit te brengen zoals Berlusconi voor de laatste parlementsverkiezingen.

De vergelijking tussen Mussolini en Fortuyn is evenwel vooral gebaseerd op uiterlijke overeenkomsten, en dan vooral in de manier waarop zij zichzelf hebben geëtaleerd.³ Men mag zich verwonderen over de extravagante *pose* van Fortuyn, hij haalde

het eenvoudig niet bij Mussolini, met zijn publieke vertoningen op het gebied van sport, cultuur en politiek, zijn halfbedekte display van zijn seksuele superkrachten: hij kon schreeuwen als een leeuw, zo heette het, en om die reden had hij *dove* bewakers. Mussolini was een toneelspeler, aldus De Kadt:

‘De man die verliefd is op zijn eigen stem, z’n eigen gebaren, op vergaderingsgejuich, massavertoningen met vaandels, muziek, paradepas. Ziehier de Mussolini die wij allen van de filmjournaals kennen, die als een prima donna met z’n heupen wiegelt terwijl hij staat te spreken, die z’n lippen aflikt en op een hoe-heb-ik-hem-dat-gezegd-manier met z’n ogen knipt, na een paar galmende volzinnen te hebben uitgestoten. Het is de Mussolini van de vele uniformen en klederdrachten, de zwemmer, autorijder, aviateur, ruiters, landbouwer, houweelzwaaiër, die bovendien ook nog de viool bespeelt, met leeuwen wandelt, in een zaal van geweldige afmetingen alleen achter een enorm schrijfbureau zit, z’n kin vooruit steekt en met z’n ogen probeert te bliksemen, ofschoon hij het gewoonlijk niet verder brengt dan het rollen’ (1939, 142).

En het ergste, zo schrijft De Kadt, is dat Mussolini dit theater niet zozeer opvoert omdat hij er indruk mee wil maken, maar omdat hij er werkelijk *behagen* in schept – hij is werkelijk een aansteller.

Spektakels

Het theatrale optreden van Mussolini paste in het fascistische streven de politiek te *ensceneren*, een streven dat weliswaar door de Italianen noch de nationaal-socialisten is uitgevonden, maar wel verregaand is geperfectioneerd, met als hoogtepunt uiteraard het documentaire verslag van de partijdagen van de NSDAP, *Triumph des Willens* van Leni Riefenstahl. In een dergelijke *enscenering* konden alle in de voorgaande paragrafen genoemde karakteristieken tot hun recht komen, zoals het leidersbeginsel, het idealisme, de discipline en orde, de collectieve geest en uniformiteit. De media, die in de heerschappij van de totalitaire bewegingen van zowel links als rechts een cruciale rol was toebedacht, stonden om die reden onder een permanente regie en censuur, en hebben zonder twijfel in belangrijke mate bijgedragen aan de vestiging en het voortbestaan van deze regimes.

Hoewel in West-Europa sinds de Tweede Wereldoorlog nergens meer sprake was van een centrale regie, betekende dat niet dat daarmee ook automatisch een einde was gekomen aan de *enscenering* van de politiek als fenomeen. Integendeel: de politiek is de laatste decennia veranderd in een spektakel, waarvan het scenario zich primair voegt naar de logica van de media. De verhoudingen zijn dus omgekeerd: de politiek heeft haar relatieve autonomie voor een belangrijk deel verloren en is meer dan ooit onderworpen aan het regime van de media, die in een concurrerende verhouding tot elkaar staan en de pijlers zijn van de ‘spektakelsamenleving’.⁴ Hierbij dringt zich uiteraard onmiddellijk de vraag op, in hoeverre ook de opkomst van het hedendaagse

‘neopopulisme’ beïnvloed is of zelfs zijn oorsprong vindt in de rol van de media. Een cruciale vraag, want juist op dit punt lijkt er sprake van een tegenstelling tussen Italië – en misschien ook een land als België – aan de ene kant en Nederland aan de andere. Want hoewel de media in met name Italië een cruciale en dikwijls zeer omstreden rol spelen en de politieke partijen er alles voor over hebben de media naar hun hand te zetten, lijkt de opkomst van het rechts-populisme hier in tegenstelling tot Nederland minder het gevolg van een hype dan van de omstandigheden die Ginsborg heeft geschetst: de crisis in de representatieve democratie, gevolg van een historisch, diepgevoorteld en niet te overbruggen wantrouwen jegens de staat en andere civiele instituties.

Het populisme echter dat in de loop van 2001 als een onverwachte wervelwind over Nederland trok, vond zijn voedsel weliswaar in een breed maatschappelijk onbehagen – gevolg van een groeiende desintegratie van de traditionele sociale verbanden, die in Nederland mede door de verzuiling lang stand hadden gehouden, maar ook de falende diensten, de verloedering, de bureaucratie, onveiligheid en de aanhoudende immigratie – maar lijkt *au fond* toch vooral een product van een samenloop van omstandigheden en een min of meer incidentele coalitie van uiteenlopende maatschappelijke groepen.

En juist op dat punt heeft de figuur van Fortuyn een cruciale rol gespeeld. Zijn optreden zorgde letterlijk voor enerverend spektakel, op een moment dat de politiek, onder regie van ervaren vakministers en kundige crisismanagers, veel van haar brille had verloren. Uiteenlopende gevoelens van onvrede, onlust, wrok, onbehagen, ontevredenheid, miskennis, onder zeer uiteenlopende groepen in de samenleving, bewoners van achterstandswijken, lageropgeleiden, jongeren, middenstanders, *self-made* miljonairs, verstokte automobilisten en voetballiefhebbers – dit alles werd geprojecteerd op een man die predikte te zeggen wat je denkt en daar zelf naar leek te handelen. Het was een enerverend spektakel – een mediaspektakel bovenal – dat een eigen dynamiek kreeg en een acute politieke crisis veroorzaakte.

Tot slot

Op grond van het voorgaande lijkt de opvatting dat de opkomst van het hedendaagse populisme voor een belangrijk deel is terug te voeren op veranderingen in de verhouding tussen media en politiek, gewettigd. Naar vorm en stijl sluiten de neopopulistische bewegingen immers naadloos aan bij die van de ‘spektakelsamenleving’. De conclusie lijkt onontkoombaar, maar bevredigt in al haar directheid toch niet helemaal: het neopopulisme dreigt op deze wijze immers te gemakkelijk te worden gereduceerd tot een kwestie van politieke vormen, tot een stijl, terwijl het toch vooral ook een product is van grote maatschappelijke spanningen, van gevoelens van onvrede en onbehagen die een uitweg zoeken. We zouden daarom ook kunnen betogen dat er weliswaar sprake is van overeenkomstige vormen en stijlen, maar dat, zoals Ginsborg betoogt, het Italiaanse *discontent* aan het wezen van de *civil society* en de politieke orde raakt, terwijl het Nederlandse ongenoegen weliswaar wijdverbreid is, maar minder diepe wortels heeft en dus niet te benoemen is in termen van een crisis van de representatieve democratie.

Voor beide opvattingen is iets te zeggen. Er zijn inderdaad, zoals gezegd, historische verschillen in de verhouding tussen staat en burgerlijke samenleving in genoemde landen, verschillen die voor en door het oog van de media dikwijls verloren gaan. Maar anderzijds is er onmiskenbaar sprake van een zekere convergentie in de politieke cultuur van uiteenlopende westerse landen, een proces dat gedragen wordt door een complex van sociale, economische en culturele ontwikkelingen waardoor historische verschillen geleidelijk aan betekenis inboeten. Bezien tegen deze achtergrond van convergerende veranderingen in de samenleving en de politieke cultuur, is er dus inderdaad veel te zeggen voor de conclusie dat er een nauw verband – of beter nog: een directe wisselwerking – bestaat tussen de opkomst van de ‘spektakeldemocratie’ en het neopopulisme.

Noten

- 1 Voor een verslag van deze conferentie, zie o.a. *NRC Handelsblad* 19 december 2002.
- 2 Opmerkelijk genoeg zijn Fini en zijn Alleanza in dit opzicht veel terughoudender; zij beroepen zich hierbij op hun traditionele sociale gezicht.
- 3 VVD-voorzitter Bas Eenhoorn is inder tijd in de fameuze aanklacht van Spong en Hammerstein vanwege deze vergelijking aangeklaagd, maar Fortuyn was zelf

van die vergelijking gecharmeerd, aldus Maarten Huygen in *NRC Handelsblad*. Vergelijk ook: Chorus en De Galan 2002, 81, 140.

- 4 Het zou interessant zijn om – in het voetspoor van Debord (1976) – te bezien in hoeverre deze omkering van de verhoudingen de perceptie van de samenleving en de eigen plaatsbepaling – die zo’n belangrijke rol speelt in de klassieke fascismetheorieën – heeft veranderd.

Literatuur

- Braak, M. ter (1937) *Het nationaal-socialisme als rancuneleer*. Uitgave van het Comité van Waakzaamheid.
- Chorus, J. en M. de Galan (2002) *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardshok*. Amsterdam, Metz & Schilt.
- Debord, G. (1976 [1967]) *De spektakelmaatschappij*. Baarn, Wereldvenster.
- Felice, R. de (1977) *Interpretations of fascism*. Cambridge (Ma), Harvard University Press.
- Fromm, E. (1941) *Escape from freedom*. New York, Holt.
- Frijhoff, W. (1998) *Heiligen, idolen, iconen*. Nijmegen, SUN.
- Ginsborg, P. (2002) *Italy and its discontents*. Londen, Allen Lane.
- Havenaar, R. (1990) *De tocht naar het onbekende*.

Het politieke denken van Jacques de Kadt. Amsterdam, Van Oorschot.

- Kadt, J. de (1980 [1939]) *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*. Amsterdam, Van Oorschot.
- Kühnl, R. (1974) *Texte zur Faschismuskussion*. Hamburg, Rowohlt.
- Margry, P. (2002) *De tijdelijke heiligheid van Pim Fortuyn*. *Trouw*, 26 juli 2002.
- Mack Smith, D. (1982) *Mussolini*. Londen, Weidenfeld & Nicholson.
- Nora, P. (1984) *Entre mémoire et histoire. La problématique des lieux*. In: P. Nora (red.) *Les lieux de mémoire*, Vol. I *La République*. Parijs, Gallimard, pp. xvii-xlii (ook gepubliceerd als *Between memory and history*. *Les lieux de mémoire*. *Representations*, 26, 1989, pp. 7-25).
- Vree, F. van (1998) *De scherven van de geschiedenis. Over crisisverschijnselen in de hedendaagse historische cultuur*. Amsterdam, AUP.